

УДК 94(476)(=512.1)«1794»

*З.І. Канапацкая,
дактарант кафедры гісторыі Беларусі БДПУ*

БЕЛАРУСКІЯ ТАТАРЫ Ў ПАЎСТАННІ 1794 г. ПАД КІРАЎНІЦТВАМ Т. КАСЦЮШКІ

У XVIII ст., як і ў больш раннія перыяды, татарская шляхта служыла ў войску ў Вялікім Княстве Літоўскім і ў Кароне (Польшчы). Для мусульманіна ў той час гэта была практычна адзіная мажлівасць зрабіць кар’еру (усе дзяржаўныя пасады займалі хрысціяне, пераважна католікі). Будучы прафесійнымі вайскоўцамі, татары ўдзельнічалі ва ўсіх баявых аперацыях другой паловы XVIII – пачатку XIX ст., выступаючы супраць акупацыі Рэчы Паспалі-

тай, якой яны прысягалі. У палітычных падзеях, звязаных з падзеламі Рэчы Паспалітай (1772, 1793 і 1794 гг.), у вайне 1812 г. і ў паўстанні 1830–1831 гг. сустрэкаецца шмат прадстаўнікоў старажытных татарскіх родаў: Азулёвічы, Ахматовічы, Белякі, Туган-Бараноўскія і інш.

Дзеянні палкоў татарскай кавалерыі ў войску польскім і літоўскім з’яўляюцца прадметам навуковых даследаванняў гісторыкаў. Яшчэ ў міжваенны перыяд Культурна-асветніцкі Саюз

татар Рэчы Паспалітай звярнуў увагу даследчыкаў на неабходнасць вывучэння даступных і ідэнтыфікаваных крыніц таго часу. Былі апублікаваны ў той перыяд два артыкулы: С. Туган-Мірза Бараноўскі «3 актаў ваенных аб літоўскіх татарах (1782–1792)», *Ateneum Wlenskie*, t. V, 1929. S. 202–224, а таксама С. Крычынскі «Матэрыялы да гісторыі татарскіх палкоў», *Rocznik Tatarski*, t. II, 1935. S. 429–445. Тут былі сабраны матэрыялы, якія ахопліваюць перыяд з 1777 па 1790 г.

Напярэдадні Руска-польскай вайны 1792 г. татарскае насельніцтва адзінадушна заявіла аб сваёй падтрымцы законнай улады. Як адзначала газета «Нарадова і обца»: «Народ татарскі праз трох пасланных ад яго дэпутатаў паведаміў на правінцыяльнай сесіі Вялікага Княства Літоўскага, што як і ў Варшаве, так і ў правінцыях адважныя яго салдаты, сабраўшыся да сваіх мулаў ці духоўнікаў, прысягалі на Кур'ане бараніць Караля, Бацькаўшчыну і Канстытуцыю» [3, с. 224].

Хроніка вайны 1792 г. захавала нямала эпізодаў з удзелам татарскіх атрадаў, напрыклад аб дзеяннях ротмістра Райжэўскага каля Глыбокага. Корпус татарскай конніцы на чале з генерал-маёрам Юсуфам (Юзафам) Белякам па загадзе галоўнакамандуючага літоўскай арміі, прынца Людвіка Вюртэмбергскага быў разбіты на невялікія атрады, размешчаныя ўздоўж усёй граніцы. Гэта ўскладняла іх дзеянні, таму Ю. Беляк пратэставаў, прадчуваючы, што такія невялікія фарміраванні здольны толькі весці разведку і не змогуць супрацьстаяць колькі-небудзь значным сілам непрыяцеля. Аднак яго не паслухаліся. Ю. Беляк спрабаваў сабраць свае атрады пад Барысавам. Са з'яўленнем 33-тысячнай рускай арміі генерал адышоў у бок Мінска, спаліўшы мост цераз раку Бярэзіну. 29 мая ён з 400 татарамі і атрадам «нарадовай» конніцы ў 3000 шабель дасягнуў Смалявіч. З уступленнем войск у Мінск высветлілася, што камандаванне адмовілася ад думкі абараняць горад і аддало загад перамясціцца да Койданава. Татары Беляка павінны былі прыкрываць адступленне, і пасля бою з рускім авангардам адыішлі да Койданава. 10 чэрвеня ім удалося разбіць атрад рускіх драгунаў, які перапраўляўся цераз Нёман каля Стоўбцаў. У выніку сутыкнення з праціўнікам каля Міра конніца Беляка апынулася пад Навагрудкам, затым адыішла ў лагер літоўскіх войск у Гродне і разам з імі працягвала адступленне пасля няўдалых сутычак з рускімі. У ліпені татарскія атрады прынялі ўдзел у бітве паблізу Брэста. Нягледзячы на тое, што яна не прынесла ім поспеху і зноў давялося адыісці, татарская конніца Беляка змагалася мужна.

Становішча на фронце заставалася цяжкім, аднак вайна яшчэ не была прайграная. Агульнавядома, што войны прайграюць не салдаты, а палітыкі. 24 ліпеня 1792 г. кароль, стра-

ціўшы надзею на поспех супраціўлення, заявіў аб сваім далучэнні да Таргавіцкай канфедэрацыі і аддаў арміі загад спыніць ваенныя дзеянні. Прыхільнікі рэформ мусілі пакінуць краіну. Канфедэраты святкавалі перамогу, толькі нядоўга.

Расія і Прусія падрыхтавалі новы падзел Рэчы Паспалітай. У 1793 г. Расія атрымала большую частку Беларусі (з Мінскам, Слуцкам, Пінскам). Многім татарам, як і астатнім тутэйшым жыхарам, давялося стаць падданымі самаўладнай імператрыцы. На тэрыторыі Рэчы Паспалітай, дзе яшчэ захоўвалася дзяржаўная незалежнасць, па загадзе прадстаўнікоў Расіі і Прусіі трэба было скараціць армію да 15 тыс. чалавек.

Аднак лідары канстытуцыйнага лагера, якія апынуліся ў эміграцыі, пачалі рыхтаваць выступленне. Яго здзейснілі рэгулярныя часткі арміі Кароны, якіх чакала расфарміраванне. Пасля вываду з Кракава рускіх войск 24 сакавіка 1794 г. гарнізон прынёс прысягу Тадэвушу Касцюшку, які ўзначаліў паўстанцаў. «Акт паўстання» абвешчаны ім, заклікаў да барацьбы за незалежнасць.

Адносіны да выступлення былі неаднолькавыя нават сярод патрыятычна настроеных людзей. Няўдача паўстання пагражала краіне гібеллю. Першапачаткова адрэагавалі на паўстанне стрымана і татары. Адрозна камандзіры некаторых атрадаў – палкоўнік Мустафа Бараноўскі і генерал-маёр Юсуф Беляк – не жадалі далучацца да выступлення, таму што не бачылі шанцаў на поспех (зрэшты, такую пазіцыю займалі і іншыя афіцэры). Калі 16 красавіка 1794 г. генерал-маёр Антон Хлявінскі прыслаў эмісара ў полк Мустафы Бараноўскага, які размяшчаўся ў Ваўкавыску, той не пагадзіўся ўступаць у змову. Акрамя гэтага, ён сцвярджаў, што «лічыць неабходным заглушыць змову ўсюды, дзе яна выбухне». «Вольная газета варшаўская» пісала: «Падначаленыя палк М. Бараноўскага, якія ўбачылі яго прыхільнасць да Масквы і неахвоту ратаваць уласную Айчыну, у сваёй большасці адыішлі ад яго і пайшлі да паўстаўшых на абарону Бацькаўшчыны» [3, с. 235]. Неўзабаве таксама і палкоўнік, каб выратаваць свой гонар, пайшоў услед за сваімі салдатамі. Храбрым змаганнем з рускімі ён меў дачыненне да кароткачасовага вызвалення Літвы.

Камандзір татарскіх палкоў падчас вайны 1792 г. генерал-маёр Юсуф Беляк таксама не адрозна выказаўся за падтрымку паўстання. Спачатку нават не хацеў і слухаць аб падпарадкаванні загадам каменданта паўстання Варшавы генерала Станіслава Макраноўскага. Да барацьбы з акупантамі прыступіў толькі ў другой палове красавіка 1794 г. пад націскам караля. Параўнальна нядаўна польскім даследчыкам Я. Тышкевічам у архівах знойдзены ліст караля Аўгуста Станіслава Панятоўскага, у якім ён запрашае Ю. Беляка разам з палком далучыцца да

паўстанцаў. Кароль пісаў: «Вельшаноўны пане генерал! Ты павінен ведаць, што прымалася не толькі ў Кракаве, але і ў Варшаве. І што адбылося пасля, і што не час цяпер ні аб чым думаць, як толькі аб агульнай абароне. Ужо цяпер трэба ўсім разам або прыгнуцца, або ўсім разам ратавацца – адзінствам і мужнасцю. Паколькі я заўсёды ў пана верыў, лічыў адважным і разумным Воінам, таму і цяпер заклікаю Вас адзінадушна ўсё рабіць разам з панам Стрыенскім – шэфам коннай гвардыі Літоўскай, якога Варшаўская Рада прызначыла Вярхоўным камандуючым у Літве. Пастарайся пане сабраць і аб'яднаць, каго толькі здолееш, як салдат, так і валанцёраў з татарскага і польскага народаў» [18, с. 151–152].

Першыя ўніверсалы Тадэвуша Касцюшкі выклікалі разгубленасць не толькі сярод беларускіх татар, але таксама і ў шэрагах патрыятычна настроеных польскіх афіцэраў і салдат. Калі 16 красавіка выбухнула паўстанне ў Шаўлях (цяпер Шаўляй у Літве), частка размешчаная там войска была настроена нерашуча. Кіраўнікі выступлення звярталіся па чарзе да афіцэраў, начальнікаў асобных атрадаў з просьбай падтрымаць паўстанне. Некаторыя тут жа далучаліся да паўстання, іншыя доўга вагаліся. Згаданы генерал-маёр Антон Хлявінскі ў час перамоў з паўстанцамі даводзіў, што «паўстанне немагчыма ў гэты момант, яно можа быць найлепшай зачэпкай для Масквы захопу рэштак Рэчы Паспалітай. Найлепш будзе пачакаць да смуты ў Еўропе. А калі паўстанне будзе паспяховым у Кароне, то тады будзе досыць часу для паўстання ў Літве». З доказамі А. Хлявінскага не пагадзіліся многія, а палкоўнік А. Прозер сказаў: «Атрымаецца ці не, мусім паўстаць, каб не было на сумленні, што не ўдалося ў Кароне таму, што Літва не падтрымала». Пад пагрозай арышту генерал А. Хлявінскі не толькі падпісаў акт паўстання, але з часам стаў яго горача падтрымліваць [3, с. 235–237; 19, 23].

У ноч з 23 на 24 красавіка паўстанне выбухнула ў Вільні, і захопленыя знянацку многія рускія часці не змаглі сабраць сілы. Частка салдат уцякла, іншыя здаліся ў палон. Але горад абстраляла руская артылерыя, і толькі пасля паведамлення аб набліжэнні польскага войска пад пачатам генерала Паўла Грабоўскага непрыяцель мусіў адыйсці. У гэты час моцна пацярпеў прыгарад Лукішкі, дзе жылі татары.

Пра ўдзел беларускіх татар у паўстанні ў Вільні захавалася некалькі гістарычных перакказаў. Вядома, у прыватнасці, што паручнік Аляксандр Ахматовіч удзельнічаў у арышце самазванага гетмана, кіраўніка таргавіцкай адміністрацыі ў Літве Шымона Касакоўскага. Сярод камандзіраў, якія першымі падтрымалі паўстанне ў Літве, быў палкоўнік Якуб Азулевіч. Ён камандаваў з 1781 г. палком татарскай конніцы, якая ўваходзіла ў склад Авангард-

най аховы войска Вялікага Княства Літоўскага. Гэты вопытны афіцэр паходзіў са старадаўняй татарскай сям'і, заслужанай у Рэчы Паспалітай; ён быў даўно звязаны з рухам за незалежнасць. Сведчыць пра гэта давер, якім ён карыстаўся ў паўстанцаў у Літве. Калі дзевятага мая 1794 г. шляхта Гродзенскага павета, сабраная ў Саколцы, абвясціла аб далучэнні да паўстання, Найвышэйшая Народная Літоўская Рада накіравала туды для аховы сходу полк Якуба Азулевіча. Праз некалькі дзён Гродзенская ахоўная камісія абвясціла адозву да мусульманскага насельніцтва Падляшша рыхтавацца да абароны Айчыны. 22 мая 1794 г. камісія загадала афіцэрам Авангарднай аховы завербаваць на працягу месяца некалькі дзясяткаў сваіх землякоў у армію паўстанцаў. У вярбоўцы добраахвотнікаў удзельнічаў полк Я. Азулевіча. Спачатку ён дзейнічаў у наваколлях Гродна і Брэста, а ў ліпені 1794 г. мусульман Якуба Азулевіча ўлілі ў корпус Мацея Франкоўскага, які быў пасланы на дапамогу акружанай Вільні.

Пры абароне горада Якуб Азулевіч загінуў. Яго цела было перавезена ў родную вёску Студзянку. Ён пахаваны на мясцовым мізары пры мячэці (дарэчы, яшчэ да Другой сусветнай вайны адна з вуліц у Вільні насіла яго імя).

Не менш драматычны быў лёс чацвёртага палка Авангарднай аховы войска Вялікага Княства Літоўскага. Гэта злучэнне, якое амаль цалкам складалася з мусульман, узначальваў з 1764 г. Юсуф Беляк. Па звестках Я. Тышкевіча, IV полк Авангарднай аховы Вялікага Княства Літоўскага налічваў каля 630 вайскоўцаў [18, с. 38]. У пачатку мая 1794 г. Беляк быў пастаўлены на чале брыгады, якая складалася з некалькіх палкоў лёгкай конніцы. Далучыўшыся да паўстання, Ю. Беляк са сваім палком дайшоў да Брэста, затым 4 мая (па другіх звестках 6–7 мая) праследаваў адыходзячы корпус палкоўніка Чэсменскага, які складаўся з пяці эскадронаў Пецярбургскага палка драгунаў і 2 батальёнаў з чатырма пушкамі. Расіяне адыходзілі з Брэста ў Пінск, старанна ахоўваючы свой абоз. Але было прынята рашэнне спыніць праследаванне і адвесці татар да Бельска. У гэты час таксама на поўначы, у Жмудзі, паўстанцы збіралі сілы, аб чым паведамлялі назіральнікі ў Прусіі [21, с. 733].

Генерал Ю. Беляк знаходзіўся пад кіраўніцтвам маладога князя Францішка Сапегі, прызначанага камандзірам войск, што канцэнтраваліся ў раёне Бельска Падляскага. Званне генерала, як лічыць Я. Тышкевіч, было прысвоена Ф. Сапегу Т. Касцюшкам за вялікія грошы, якія Сапега пералічыў у фонд паўстання [18, с. 39]. Малады камандуючы не меў ваеннага вопыту і хутка быў адхілены ад пасады. На невялікі час Беляк узяў на сябе кіраўніцтва Падляскага корпуса [9, с. 606–608; 14, с. 3–21]. 9–10 чэрвеня IV полк быў перадыслацыраваны да Сло-

німа. У яго задачу ўваходзіла сачыць за расійскімі войскамі пад началом генерала Н. Цыцыянава. У гэты час з поўначы сталі набліжацца іншыя расійскія войскі – з Нясвіжа генерала Брунона Кнорынга і з Ашмян – генерала Мікалая Зубава. Гэтыя арміі сталі пагражаць Вільні. Войскі Б. Кнорынга атакавалі аддзел Ваўжэцкага ў раёне Ліды. Ваўжэцкі адступіў 17–18 чэрвеня да Ашмян. Ю. Беляк 11 чэрвеня перавёў свой полк да Іўя і на гэтым звесткі аб яго баявых дзеяннях знікаюць. Вядома толькі, што ён памёр каля 24 чэрвеня 1794 г., відаць раптоўна [10, с. 49–53]. 20 або 21 чэрвеня, як лічыць шэраг польскіх даследчыкаў, ён мог атрымаць рэкамендацыю ад генерала Вяльгорскага далучыцца да акцыі ў дывізіі Я. Ясінскага [18, с. 39].

Амаль усё жыццё гэтага афіцэра, першага сярод татар-генералаў Рэчы Паспалітай, вопытнага камандзіра было аддадзена вайне. Яго шанавалі сучаснікі як храбрага воіна, вытрыманага і дабрадушнага чалавека. Кароль Станіслаў Аўгуст, ацэньваючы баявыя якасці генерала і лаяльнасць, меў звычай называць яго «добры Беляк».

Вядомы польскі гісторык татарскага паходжання Станіслаў Крычынскі асабе генерала Ю. Беляка прысвяціў 3 работы: «Генерал Юзэф Беляк. 1791–1794» (*Rocznik Tatarski*, t. I, 1932. S. 49–95); «Юзэф Беляк (1791–1794)» (Польскі біяграфічны слоўнік, т. II, Кракаў, 1936. С. 32–33); «Невядомыя падрабязнасці пра сям'ю генерала Ю. Беляка» (Атэніум Віленскі, т. 11, 1936. С. 298–302).

Да асобы Беляка звярталіся польскія гісторыкі: З. Гаральскі ў артыкуле «Станіслаў Аўгуст у касцюшкаўскім паўстанні» (Варшава, 1988. С. 82–84); Я. Тышкевіч у двух капітальных працах – «Татары ў Літве і Польшчы» (Варшава, 1989) і «3 гісторыі польскіх татар» (Пултуск, 1998); П. Бараўскі ў манаграфіі «Татары ў даўняй Рэчы Паспалітай» (Варшава, 1986) і інш.

Юзэф Беляк нарадзіўся ў Лоўчыцах пад Наваградкам у найвялікшым, а мажліва і самым даўнім паселішчы беларускіх татар. Лоўчыцы ў XVI ст. належылі каралеўскаму талмачу татарскаму Мартузе Багатырэвічу [19, с. 69–73; 5, с. 12–15]. Адна з самых старажытных мячэцей знаходзілася ў Лоўчыцах. Унук князя Мартузы Багатырэвіча Ісуп Тактамышавіч Багатырэвіч Лоўчыцкі, татарын гаспадарскі наваградскі ў сваім дакуменце 12 лютага 1627 г. узгадвае, што «покойны дед мой князь Мортуза Мурза Богатырэвіч Ловчицкий с доброй воли своей на мечеть свою Ловчицкую на набоженье в том имени своем Ловчицком на разных местах назначил землю». Такім чынам, частка зямлі ўладання была вылучана для мячэці і не толькі для самога будынка, але і на ўтрыманне мулы. Як лічыць С. Думін, адбылося гэта не пазней чым у 1558 г. (калі князя Мартузы ўжо не было), хутчэй за ўсё ў першай чвэрці XVI ст. [5, с. 13]. У

XVIII ст. у Лоўчыцах складваецца своеасаблівая дынастыя мулаў; гэта ганаровая пасада перадаецца сям'і Асановічаў. Як відаць з захаванайся ў мінскім архіве метрычнай кнігі канца XVIII – пачатку XIX ст., лоўчыцкія мулы абслугоўвалі рэлігійныя патрэбы насельніцтва большасці суседніх гарадоў, сёл і мястэчак, нягледзячы на тое, што ў гэты час будавалася мячэць у Навагрудку. Нядаўна знойдзены дакументы касцёла ў Навагрудку, у якіх утрымліваюцца запісы тэкстаў з 1533 па 1753 г. і некаторыя больш познія арыгіналы. З гэтых дакументаў відаць, што наваградскі ксёндз меў частыя канфлікты з татарскімі насельнікамі ў 1674, 1722, 1731, 1745, 1747, 1763 гг., што жылі паблізу Лоўчыц. Былі гэта Лоўчыцкія і Карыцкія (1674), пазней Уланы, Даўгялы, Белякі і Буцацкія (1747) [22]. Вядома, што Ю. Беляк нарадзіўся ў 1741 г. у сям'і паручніка Асмана і Рэгіны з Рудніцкіх [10, с. 32–33]. Вайсковую службу будучы генерал пачаў рана, на 20-м годзе жыцця ўжо атрымаў пасаду ротмістра ў татарскім палку генерала Чымбая Мурзы Рудніцкага, які знаходзіўся на службе ў саксонскай арміі (1761 г.). Гэты полк падчас Сямігадовай вайны ў Сілезіі, Чэхіі і Саксоніі заставаўся на ўтрыманні польскага караля Аўгуста III як князя саксонскага. У 1763 г. Юзэфу Беляку было прысвоена званне палкоўніка. Ён атрымаў у якасці падарунка ад Аўгуста III у пажыццёвае карыстанне вёску Катола, што было пацверджана прывілеямі Станіслава Аўгуста Панятоўскага ад 13 верасня 1765 г. [4, с. 212].

Калі дынастычны дагавор Рэчы Паспалітай з Саксоніяй быў скасаваны, полк Ю. Беляка ўвайшоў пад каманду гетмана ВКЛ Клеменса Браніцкага ў якасці IV палка Авангарднай аховы войск Вялікага Княства Літоўскага. Полк удзельнічаў у баях у перыяд «безкаралеўя» (адсутнасці караля). Заставаўся ў арміі і пасля каранавання Станіслава Аўгуста Панятоўскага (25 лістапада 1764 г.) [8, с. 14]. Будучы ўмелым камандзірам, вылучаўся высокай баявой падрыхтоўкай і вывучкай. Ужо ў 1766 г., у 25-гадовым узросце быў прадстаўлены каралём Станіславам Аўгустам да звання генерал-маёра. Вайсковая Камісія ВКЛ адклала гэтыя прапановы (7 жніўня 1766 г.) па невядомых прычынах. Толькі праз 6 гадоў Ю. Беляк быў зацверджаны Вайскавай Камісіяй. Яму было прысвоена званне генерал-маёра ў 1772 г. На думку Я. Тышкевіча, гэты факт быў добрым сведчаннем аб Ю. Беляку, які сваё дзеянні не ставіў у залежнасць ад свайго звання [18, с. 32].

З 1733 г. другой жонкай Ю. Беляка была Кунегунда Бараноўская. Сямейныя сувязі і дружба аб'ядноўвалі Ю. Беляка з палкоўнікам Якубам Бараноўскім і ротмістрамі Давыдам Рамановічам і Мустафой Ахматовічам, якіх абвінавачвалі ў супрацоўніцтве з прадстаўнікамі Таргавіцкай канфедэрацыі (працў-

нікамі прагрэсіўных рэформ). У пачатку чэрвеня 1794 г. падчас спрэчкі аб кіраўніцтве корпусам Ф. Сапегі генерал Беляк адцягваў прыняцце камандавання над усім войскам менавіта таму, што працягваўся працэс існавала пагроза пакарання абвінавачваемых. Толькі 5 чэрвеня 1794 г. вайсковы суд у Вільні пад старшынствам Ежы Тышкевіча вызваліў абвінавачваемых. Тады ж Ю. Беляк прыняў кіраўніцтва войскам [15, с. 226]. Пасля смерці Ю. Беляка яго жонка Кунегунда ў пачатку жніўня 1794 г. звярнулася з лістом да Т. Касцюшкі аб прызначэнні ёй і дзецям пенсіі па прычыне смерці мужа і бацькі. Касцюшка станоўча вырашыў гэту просьбу і пераслаў 13 жніўня ў Найвышэйшую Раду Нарадовую ў Варшаве адпаведнае распараджэнне. Ужо на наступны дзень Рада разгледзіла справу. Як адзначае Я. Тышкевіч, «тады сур'ёзна лічыліся з кожным выпадкам, таму просьбу Кунегунды Беляк, жонкі генерала, аб прызначэнні ёй і дзецям пенсіі за заслугі яе мужа перадалі з падтрымкай у аддзел Ваенных Патрэб» [18, с. 41]. У аддзеле прызналі неабходнасць прызначыць пенсію жонцы і дзецям Ю. Беляка ў памеры чацвёртай часткі яго заробку, які атрымліваў яе муж, або 3 000 злых у год. Удава Ю. Беляка, відаць, атрымала выплату за адзін квартал у канцы жніўня або ў верасні 1794 г. У 1795 г. яна выйшла ў другі раз замуж за паручніка Мустафу Тупальскага, вядомага афіцэра ў IV палку Авангарднай аховы Вялікага Княства Літоўскага [12, с. 217–218, 414].

Доўгая памяць аб баявых заслугах генерала Ю. Беляка ў апошнім трыццацігоддзі існавання Рэчы Паспалітай, галоўным чынам у войнах з Расіяй, не дазваляла сям'і Ю. Беляка параўнальна лёгка аднавіць сваё права на дваранства ў 1816–1820 гг. Белякі лічыліся з фактам, што яшчэ не забыўся актыўны ўдзел генерала ў баях 1769, 1792 і 1794 гг. і не спыталіся з аднаўленнем прывілеяў. Архіўныя дакументы сведчаць, што ў 1833 г. адпаведныя прашэнні ў Гродзенскі Дваранскі Сход накіравалі татарскія сем'і Адамовічаў, Смольскіх і Белякаў. Дваранскі Сход паведаміў 31 студзеня 1834 г. гродзенскаму грамадзянскаму губернатару Мікалаю Мураўёву, што 23 сям'і татарскія паважаюцца ў губерні як дваранскія. Сярод іх сям'і Беляка не было. Годам пазней, 27 лютага 1835 г., Гродзенская дэпутацыя даводзіла губернатару, што прызналі 25 сямей татарскіх дваранамі (Адамовічаў, Смольскіх, Тупальскіх, Бараноўскіх, Крыніцкіх і інш., усяго 176 мужчын), але адмоўлена ў дваранстве Белякам (3 мужчыны) па прычыне недаслання неабходных дакументаў. Я. Тышкевіч лічыць малаверагодным, што на адмову мог паўплываць удзел малавядомага капітана Багдана Беляка ў паўстанні 1831 г [20, с. 240]. Толькі ў 1849 г. права на дваранства атрымаў адзін з малодшых сыноў генерала Ю. Беляка –

Сулейман. Тых жа дакументаў праз 15 гадоў аказалася дастаткова для аднаўлення прывілеяванага стану. Неўзабаве дваранскія правы атрымалі таксама ўнукі Ю. Беляка, сыны самага старэйшага сына Ібрагіма – Ян і Самуэль, якія жылі на той час у Аўстра-Венгерскай імперыі. У 1855 г. быў зацверджаны ў дваранстве чарговы Беляк – Бекір, сын Ібрагіма [7, с. 63; 11, с. 120].

Пасля смерці Беляка камандаванне IV палком Авангарднай аховы прыняў Мустафа Ахматовіч. Менавіта пад яго кіраўніцтвам гэта вайсковая часць прымала ўдзел у дзвюх важных і, разам з тым, трагічных бітвах паўстання Т. Касцюшкі. 17 верасня 1794 г. татары палкоўніка М. Ахматовіча засланілі левае крыло корпуса Караля Серакоўскага, які адступіў пад націскам войска А. Суворова з-пад Крупчыц, што на Палессі. Баявую адвагу татар ахарактарызаваў у сваім рапарце генерал Серакоўскі наступным чынам: «Наступаючая з левага фланга на польскую пяхоту непрыяцельская конніца была адважна атакавана палкоўнікам М. Ахматовічам, які ўзначаліў атаку і прымусіў праціўніка адступіць» [3, с. 240].

А праз няпоўны месяц, 10 кастрычніка 1794 г., Мустафа Ахматовіч браў удзел у бітве пад Мацялёўцамі. У гэтай бітве полк панёс цяжкія страты, а яго камандзір, цяжка паранены, неўзабаве памёр. Ён быў перавезены салдатамі ў Лоўчыцы і пахаваны на мясцовых мусульманскіх могілках. Рэшткі чацвёртага палка Авангарднай аховы дасягнулі Варшавы, каб бараніць сталіцу Рэчы Паспалітай ад войск Кацярыны II.

Тым часам у Беларусі і ў Жамойці дзейнічалі і іншыя татарскія або змешаныя часці, у тым ліку і першы полк Авангарднай аховы, сфарміраваны татарынам Аляксандрам Уланам. У складзе корпуса палкоўніка Стэфана Грабоўскага яны ўдзельнічалі ў экспедыцыі на беларускія землі, якія былі захоплены Расіяй у выніку другога падзелу Рэчы Паспалітай. Пад Мінскам не здолелі разбіць сілы непрыяцеля, але нечаканай атакай занялі Бабруйск і нават прымусілі капітуляваць рускі гарнізон. У рэшце рэшт корпус Грабоўскага мусіў скласці зброю пад мястэчкам Любань на Арэсе (у верасні 1794 г.), а ў рускім палоне апынуліся больш за тысячу салдат і афіцэраў, у тым ліку і татараў. Умовы, на якіх паўстанцы згадзіліся капітуляваць, неўзабаве былі рускімі парушаны. Салдат уключылі ў рускія часці, а афіцэраў кінулі ў вязніцы.

Нягледзячы на трагічны вынік, партызанская групоўка С. Грабоўскага адыграла ў паўстанні 1794 г. важную ролю, прыпыніўшы на пэўны час здзяйсненне іх маршу на Варшаву. З'яўленне партызанскага атрада ў тыле расійскіх войск, аказала дэмаралізуючы ўплыў на войска і акупацыйныя ўлады. Расійскі мемуарыст Энгельгард, які ў 1794 г. быў палкоўнікам расійскага войска, апавядаў, што вяртаючыся на той час са свайго палка, які дыслацыраваўся

пад Брэстам, ён застаў усіх расійцаў у Мінску ў страху, а жанчын у слязах. Прыбыўшы ў Нясвіж, дзе стаяў корпус генерала Кнорынга, стаў сведкам вялікага замяшання. Кнорынг угаворваў Энгельгарда застацца ў Нясвіжы, але паколькі той не згаджаўся, сказаў: «Бачу палкоўнік, што не жадаеш гінуць разам з намі і баішся палякаў» [16; 23]. «Хаця высілкі патрыётаў былі безвыніковыя і, на жаль, не маглі выратаваць гінучую Рэч Паспалітую, – адзначае польскі гісторык Т. Стрыкеніч-Корзан, – аднак афіцэрам і жаўнерам атрада С. Грабоўскага трэба аддаць належнае за іх багатырскую выправу. Рэгулярная кавалерыя палкоўніка Грабоўскага складалася пераважна з літоўскіх татараў. Афіцэры і палка пярэдняя варты войск Вялікага Княства Літоўскага і палка Аляксандра Улана, а таксама большасць падафіцэраў і таварышаў былі радавітымі літоўскімі татарамі, маючы за сабой ваенную практыку і вялікія заслугі перад Рэччу Паспалітай» [16, с. 24].

Пасля серыі паражэнняў разбітыя і разрозненыя татарскія падраздзяленні сталі прабівацца да Варшавы. 11 верасня 1794 г. першым з'явіўся ў сталіцы эскадрон ротмістра татарына Талькоўскага з палка Азулевіча. Неўзабаве рэшткі палка прывёў падпаручнік Эліяш Сабалеўскі. Амаль у гэты час з'явіліся ў Варшаве ў няпоўным складзе татарскія палкі Мустафы Ахматовіча і Людвіка Лісоўскага. Паводле звестак П. Бараўскага, атрады мусульман налічвалі 318 вершнікаў. 193 татарскія коннікі заставаліся пад камандаваннем генерала Зайончыка [3, с. 243].

Татарскія палкі стаялі на ўсходнім беразе Віслы, у варшаўскім прадмесці Прага, пад кіраўніцтвам генерала Якуба Ясінскага. У лістападзе 1794 г. рускія войскі пад камандаваннем А. Суворова ўзялі Прагу штурмам, які скончыўся крывавай разнёй. Вось як апісвае тыя падзеі выдатны знаўца гэтай праблемы, польскі гісторык Генрых Масціцкі: «Раз'юшаныя салдаты, натрэніраваныя ў марадзёрствах у Ізмаіле (1790 г.), справакавалі крываваую разню. Не ашчаджалі нікога. У мацярок адбіралі немаўляў ад грудзей, каб не выраслі і не адпомсцілі. Манашак, што былі ў кляштары бернардзінак, згвалцілі і зарэзалі, 19 бернардзінаў і 7 старых калек, што жылі пры манастыры, панеслі пакутную смерць. З дамоў выцягвалі няшчасных кабет для п'янай уцехі, гвалцілі і забівалі. Неўзабаве плошчы былі ўсланы трупамі, без адзення, у адной жудаснай масе... Разам з людскімі целамі былі награваныя кучы бязладна раскіданых рэчаў, трупы коней, сабак, катоў, свіней, бо раз'юшаныя відам крыві рускія салдаты не выпускалі жывымі нават жывёл. Запаленая ядрамі і казацкімі паходнямі Прага стаяла ў полымя і дыме, дахі развальваліся з трэскам. Усё гэта суправоджалася прарэзлівымі крыкамі пераможцаў» [13, с. 193–194].

Салдаты з татарскіх палкоў Авангарднай аховы падзялілі лёс іншых абаронцаў Прагі.

Страты абаронцаў былі велізарныя. Невядом мусульманін, якому пашанцавала застаць жывым, запісаў на палях свайго хамаіла (малтоўніка), што «на шанцах Прагі загінула шмат мусульман, адных толькі афіцэраў некалькі дзсяткаў» [14, с. 3–21].

Іх пахавалі разам з іншымі абаронцамі ў Каменькоўшых могілках у Варшаве [20, с. 240]. Варшава капітулявала 5 лістапада, рэшткі паўстанцкай арміі капітулявалі 18 лістапада.

Праз год, калі рускія ўлады правялі перапіс насельніцтва на захопленых землях, у многіх татарскіх ваколіцах Віленскага і Трокскага ваяводства часта трапляліся імёны ўжо з прыпіскай: «А муж яе пад Прагай загінуў». Побач значыліся ветэраны, якія служылі ў войску літоўскім або каронным – хто 5, хто 10, а хто і больш гадоў, – з паметай «Служыў да Прагі», гэта значыць да самага канца, да апошніх мінут паўстання, да той пары, пакуль існавала яшчэ дзяржава «абодвух народаў» [6, с. 118].

Але не ўсе татарскія воіны загінулі, многім пашчасціла выратавацца ад расійскай няволі. Так, група падначаленых Эліяша Сабалеўскага выратавалася і зберагла нават сцяг свайго палка. Гэты сцяг некаторы час вісеў у мячэці ў Студзэнцы, роднай вёсцы Якуба Азулевіча (штандар загінуў у час Першай сусветнай вайны). Частка салдат татарскіх палкоў эмігрыравала ў Турцыю. У 1796 г., паводле звестак П. Бараўскага, у Філіпоўцах, у турэцкай Валахія, сярод польскіх эмігрантаў знаходзілася значная група беларускіх мусульман. Тут былі падпалкоўнік Самуэль Карыцкі, ротмістры Самуэль Сабалеўскі, Якуб Бараноўскі, Аляксандр Мелех, амаль 20 паручнікаў, падпаручнікаў і харунжых, некалькі дзсяткаў салдат з даўніх палкоў Авангарднай аховы. Татарскія эмігранты найчасцей ішлі на службу ў султанскую армію або становіліся асаднікамі на тэрыторыі Валахія і Дабруджы. Многія з іх былі звязаны з польскай эміграцыяй, вялі работу на карысць сваёй Радзімы як эмісары, кур'еры або ваюючы са зброяй у руках з акупантамі на Каўказе, у Італіі і Францыі. Адзін з такіх эмісараў М. Ахматовіч у 20-х гг. XIX ст. аб'язджаў польскія двары на Украіне і заклікаў да паўстання супраць захопнікаў. Падчас нелегальныхходак змоўшчыкаў ён часта з напеўным беларускім акцэнтам усхвалявана казаў: «У сталіцы Зыгмунта тлее падземны агонь, кіпіць лава і неўзабаве яна разальецца па ўсіх польскіх і літоўскіх землях. Так хоча Алах, інакш быць не можа. Паўстань, люд Божы» [3, с. 245–246].

Мужнасць беларускіх татар і пралітая кроў абароне Рэчы Паспалітай былі прычынай таго, што польска-літоўскае грамадства прызнала іх за сваіх, за паўнапраўных і паўнаважных грамадзян. Ян Дуклян Ахоцкі ў сваіх мемуарах, успамінаючы пра розныя этнічныя роды Оўруцкай зямлі, так пісаў пра літоўскіх (беларускіх татар): «...ёсць татары перакопскія, кыпчакі, што

былі на службе Рэчы Паспалітай, некаторыя засталіся ў Оўруцкай зямлі, прынялі хрысціянскую веру, а большасць у Літве трымаюцца пры сваёй даўняй веры, маюць мячэці і мулаў. З такой вольсцямі і быў той слаўны генерал Беляк і нямала вышэйшых афіцэраў: Ахматовічы, Азулевічы і г. д., якія да скону свайго жыцця верна служылі абранай Радзіме... Трэба аддаць належнае ўсім сем'ям без выключэння... натуралізаваная ў краіне новая шляхта палюбіла новую Айчыну і верна ёй служыла» [3, с. 246].

15 кастрычніка 1817 г. у эміграцыі, у швейцарскім Салюры, памёр кіраўнік вызваленчага паўстання ў Польшчы, Літве і Беларусі Тадэвуш Касцюшка. Усё насельніцтва Беларусі, розныя рэлігійныя канфесіі ўспрынялі смерць Т. Касцюшкі як страту нацыянальнага героя, сапраўднага палітычнага лідара. На гэты раз не са зброяй у руках, а з малітвамі ў храмах людзі ў апошні раз аб'ядналіся вакол Т. Касцюшкі. Зімой і вясной 1818 г. па ўсёй Беларусі ў храмах розных канфесій праводзіліся ўрачыстыя набажэнствы за душу слаўнага сына Айчыны. Рыхтаваліся яны на сродкі, сабраныя грамадзянамі. Праводзіліся набажэнствы святарамі бясплатна. На старонках газеты «Кур'ер віленскі» (невялікая частка выпускаў якой захавалася сёння) быў надрукаваны ліст аб набажэнстве ў мінскай мячэці ў памяць нацыянальнага героя – Т. Касцюшкі: «2 сакавіка, – паведамляе карэспандэнт газеты, – у Мінску татарскі мула Якуб Здановіч запрасіў у мячэць губернскага кіраўніка, чыноўнікаў і грамадзян на пахавальны абрад, прысвечаны памяці Тадэвуша Касцюшкі. Прысутныя звярнулі ўвагу на афіцэраў-ветэранаў Юзафа і Эльяша Юшыньскіх, якія змагаліся пад сцягамі Касцюшкі ў 1794 г. Шчырасць малітваў пакарыла прысутных». Тэкст малітвы і апісанне жалобных цырымоній за душу Т. Касцюшкі змешчаны ў працы А. Мухлінскага «Zdanie sprawy o tatarach litewskich» [17, с. 41–42].

У сакавіку 2011 г. споўнілася 217 гадоў з пачатку вызваленчага паўстання ў Польшчы, Літве і Беларусі пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. Доўга і ўпарта нас прывучалі да таго, што гэта было выключна польскае паўстанне. Аднак палымем касцюшкаўскага паўстання былі ахоплены не толькі этнічна польскія землі, але і значная частка тэрыторыі Беларусі, сучаснай Літвы і часткі Латвіі. Сярод актыўных удзельнікаў паўстання было шмат татараў.

Чым жа было гэта паўстанне для татараў? Якое месца яно павінна заняць у нашай гісторыі? Адказваючы на гэтыя пытанні, можна з упэўненасцю сказаць, што паўстанне 1794 г. – адна з самых трагічных і, разам з тым, героічных старонак гісторыі літоўскіх (беларускіх) татараў. Яно пацвердзіла правільны кірунак выпрацоўкі ўласнай нацыянальнай самасвядомасці: падтрымка і дапамога іншым народам у змаганні з тыраніяй і захопамі не выключае, а

заўжды ставіць на першае месца змаганне за лепшую долю сваёй краіны.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Akty powstania Kosciuszki, t. 1, Protokoly I dzienniki Rady Zastepczej Tymczasowej I Rady Najwyższej Narodowej, t. 1, cz. 1.
2. Akty powstania Kosciuszki, t. 1, cz. 2.
3. Borawski, P. Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej / P. Borawski. – Warszawa, 1986.
4. Boniecki, A. Herbarz polski / A. Boniecki. – Warszawa, 1889, cz. 1, t. 1.
5. Думин, С. К истории мечети в Ловчицах / С. Думин // Мечети и мизары татар Беларуси, Литвы и Польши: материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. – Новогрудок, 2003.
6. Думин С. Беларусь татары: мінулае і сучаснасць / С. Думин, І. Канапацкі. – Мінск, 1993.
7. Dziadulewicz, S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce / S. Dziadulewicz. – Wilno, 1929.
8. Gembarzewski, B. Rodowody pulkow polskich i oddziałow równorzędnych od roku 1831 / B. Gembarzewski. – Warszawa, 1925.
9. Kadziela, L. Franciszek Sapieha Lis (1772–1829), Polski Słownik Biograficzny / L. Kadziela. – Wrocław, 1993, t. XXXIV.
10. Kryczynski, S. Josef Belak (1741–1794). Polski Słownik Biograficzny / S. Kryczynski. – Krakow, 1936, t. II.
11. Kryczynski, L. Tatarzy litewscy w wojsku polskim w powstaniu 1831 / L. Kryczynski // «Rocznik Tatarski», t. 1, 1932.
12. Korzan, T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta: 1764–1794 / T. Korzan. – Warszawa 1882–1886, tt. I–III.
13. Moscicki, H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi / H. Moscicki. – Wilno, 1911.
14. Moscicki, H. Sturm i rzez Pragi w r. 1794, w: Pod berłem carów / H. Moscicki. – Warszawa, 1924.
15. Moscicki, H. Jakub Jasinski / H. Moscicki. – Krakow, 1948.
16. Стрыкуніч-Корзан, Т. Партизанская выправа палкоўніка С. Грабоўскага на Беларусь у 1794 годзе / Т. Стрыкуніч-Корзан // Байрам. – 1999. – № 3.
17. Teka Wilenska. – 1858 – № 5.
18. Tyszkiewicz, J. Z historii tatarow polskich / J. Tyszkiewicz. – Pultusk, 1998.
19. Tyszkiewicz, J. Tatarzy w nowogrodzkich stronach. Z dziejow Litwy, Rusi i Polski, w: Adam Mickiewicz. Pamietnik konferencji w Nowogrodzku 22–25.VI.1992 / J. Tyszkiewicz. – St.Petersburg, 1993.
20. Tyszkiewicz, J. Tatarzy na Litwie i w Polsce / J. Tyszkiewicz. Warszawa, 1989.
21. Энгель, А. Описание дел, хранящихся в архиве Виленского генерал-губернаторства, Т. 1, ч. II / А. Энгель. – Вильна, 1870.
22. Wyjatek dokumentow Plebanii Nowogrodzkiej z Summariusza Generalnego Dyecezyi Wilenskiej, S. III. 1830, k. 6. Archiwum Zamku Krolewskiego w Warszawie.
23. «Gazeta Wolna Warszawska», nr.1, 26.IV.1794.

SUMMARY

The article dedicated to the problem of participation of Tatars in the uprising in 1794. Belarusian Tatars have served in the army of Grand Duchy of Lithuania since the Gedymin rule. In XVIII century they were continuing to serve in Lithuanian army and Polish army as well. Having been professional soldiers, Tatars took part in all military operations of the second part of XVIII century – the beginning of XIX century, opposed the *Rech Pospolitaya*, which they swore. There were many representatives of ancient Tatars families, such as Azulevich, Ahmatovich, Belyak, Tugan-Baranovski, etc., who took part in political events, connected with the division of the *Rech Pospolitaya* (1772, 1793 i 1794), the war in 1812 and the uprising in 1830–1831. The author considers the uprising in 1794 as one of the most tragic and heroic pages of the Belarusian Tatars history.

Паступіў у рэдакцыю 14.07.2011 г.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ